

Zielińska, Agnieszka

Katolicy i ewangelicy w Toruniu w XIX wieku : wybrane zagadnienia społeczne i socjotopograficzne

Komunikaty Mazursko-Warmińskie 1, 21-39

2009

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Agnieszka Zielińska

KATOLICY I EWANGELICY W TORUNIU W XIX WIEKU. WYBRANE ZAGADNIENIA SPOŁECZNE I SOCJOTOPOGRAFICZNE*

Celem artykułu jest ukazanie wyników badań nad wybranymi zagadnieniami społecznymi i socjotopograficznymi dotyczącymi ludności Torunia w XIX w. Analiza przeprowadzona została na podstawie niezwykle cennych dla badań nad populacją toruńską źródeł – ksiąg ludnościowych, ksiąg dusz – *Seelenlisten*, sporządzanych w latach 1813–1844, oraz zestawień statystycznych. Zbadanie struktury zawodowej ludności w połączeniu z jej wyznaniem, jak również miejscem zamieszkania na terenie miasta pozwoliło na nakreślenie wizerunku ewangelika i katolika toruńskiego, jego zamożności, miejsca w hierarchii społecznej, dało również możliwość podjęcia dalszej naukowej dyskusji nad zależnościami między wyznaniem, narodowością i pozycją społeczno-ekonomiczną ludności w XIX w. na terenie Torunia.

Toruń znalazł się pod okupacją pruską w 1793 r., po drugim rozbiórce Polski. Do 1806 r. nie nastąpiły żadne poważne zmiany w zagospodarowaniu miasta i przedmieść. Tempo rozwoju terytorialnego można w tym czasie określić jako słabe. Liczba ludności Torunia na początku pruskiego panowania wynosiła poniżej 6 tys. osób, co było spowodowane odpływem mieszkańców związanym z upadkiem gospodarczym miasta w drugiej połowie XVIII w (tab. 1, wykres 1). Po 1793 r. nastąpił napływ kadry urzędniczej. Ożywił się także ruch na Wiśle. Na stan ludności w Toruniu duży wpływ miała liczba żołnierzy stacjonującego tu garnizonu oraz członków ich rodzin. Sami żołnierze stanowili w tym czasie około tysiąca osób. Liczba ludności bez żołnierzy w latach 1793–1806 wynosiła od 7 do ponad 8 tys. osób cywilnych, wliczając w to rodziny wojskowych. Handel zbożem rozwijał się w tym czasie pomyślnie. W mieście nie było jednak znaczących zakładów przemysłowych, produkcja oparta była na rzemiośle. Największym zakładem zatrudniającym kilkunastu robotników była miejska cegielnia. Dynamiczniej rozwijał się handel. Można powiedzieć, że widać tu było pewne ożywienie ekonomiczne, ale dostrzegalne były także czynniki hamujące inicjatywy gospodarcze, zwłaszcza znaczny fiskalizm państwa pruskiego¹.

Pod koniec 1806 r. w historii Torunia rozpoczął się nowy okres. Była to doba wojen napoleońskich i Księstwa Warszawskiego. W czasie wojny 1806/1807 r. w Toruniu stacjonowały wojska francuskie, co pociągnęło za sobą zubożenie miasta. Wzmoczone prace fortyfikacyjne miały wpływ także na jego rozwój przestrzenny. Po zakończeniu wojny ustały ciężary ponoszone na rzecz armii.

* Publikacja powstała w ramach realizacji projektu badawczego: „Społeczeństwo i przemiany demograficzne w Toruniu w latach 1793–1914 na tle miast na ziemiach polskich zaboru pruskiego”, finansowanego przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego ze środków na naukę w latach 2006–2009.

¹ Informacje na temat historii Torunia w latach 1793–1806: K. Mikulski, *Początki zaboru pruskiego (1793–1806)* w: *Historia Torunia*, t. III, cz. 1: *W czasach zaboru pruskiego (1793–1920)*, pod red. M. Biskupa, Toruń 2003, s. 9, 15–30.

Tabela 1

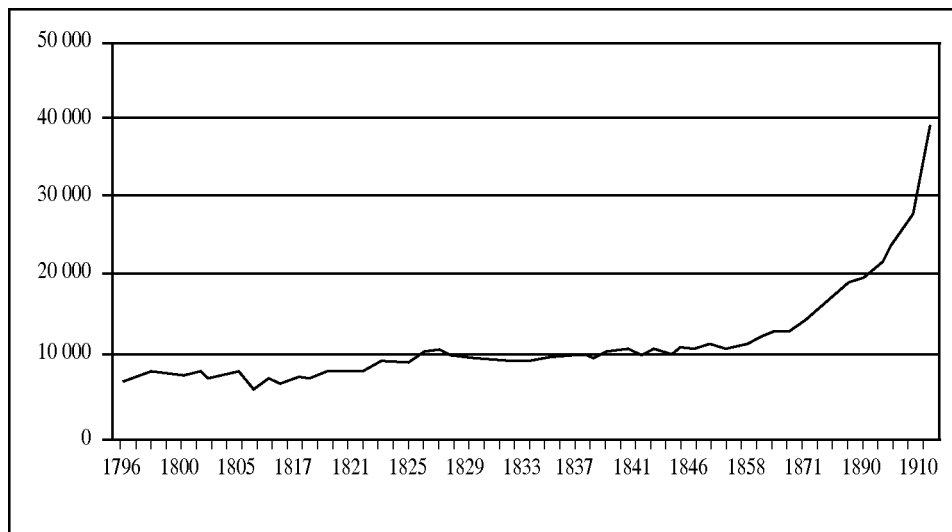
Ludność cywilna Torunia (wraz z członkami rodzin wojskowych) w latach 1796–1910

Rok	Liczba ludności cywilnej	Rok	Liczba ludności cywilnej
1796	6168*	1834	8195
1797	7024	1835	8403
1798	8114	1836	8634
1799	8045	1837	8640
1800	8000	1838	8635
1801	8153	1839	8534
1802	7604	1840	8686
1803	7895	1841	9345
1805	7795	1842	8838
1808	5990	1843	9383*
1815	7095	1844	9107
1816	6911	1846	10473*
1817	7354	1849	10523*
1818	7469	1852	11592*
1819	8068	1855	11438*
1820	8111	1858	12144*
1821	8308	1861	13424*
1822	8488	1864	14106*
1823	8608	1867	13719
1824	8767	1871	14862
1825	9646	1875	16468
1826	9938	1880	18469
1827	9720	1885	19505
1828	9724	1890	21178
1829	9507	1895	22528
1830	9311	1900	24209
1831	8631	1905	26339
1832	8124	1910	40525
1833	8163		

* – bez członków rodzin wojskowych

Źródło: Dane za lata 1796–1803: K. Mikulski, *Początki zaboru pruskiego (1793–1806)*, w: *Historia Torunia*, t. III, cz. 1, s. 18, tab. 1; za lata 1805–1815: A. Nieuważny, *Toruń w dobie wojen napoleońskich i Księstwa Warszawskiego*, ibidem, s. 61; za lata 1816–1839, 1841–1842 i 1844: zestawienia statystyczne ludności miasta Torunia i przedmieść za lata 1816–1839, 1841–1842, 1844 – Archiwum Państwowe w Toruniu, Akta Miasta Torunia, nr 17506; za lata 1840, 1843, 1846–1910: K. Wajda, *Ludność Torunia (1815–1914)*, w: *Historia Torunia*, t. III, cz. 1, s. 120, tab. 1, s. 121, tab. 2.

Wykres 1

Liczba ludności cywilnej Torunia (wraz z członkami rodzin wojskowych) w latach 1796–1910

Na podstawie traktatu w Tylży Toruń znalazł się w granicach Księstwa Warszawskiego. Nie oznaczało to jednak czasu pokoju. Już w 1809 r. podczas wojny z Austrią pod twierdzą toruńską toczyły się działania wojenne. W latach 1806, 1809 i 1813 Toruń był ostrzeliwany i oblegany, w wyniku czego ucierpiała jego ludność i gospodarka. Zaś w 1812 r. miasto znalazło się najpierw na trasie przemarszu wojsk francuskich, a następnie stało się punktem zbornym dla chorych i niezdolnych do marszu żołnierzy. W grudniu tego roku do Torunia docierali rozbitkowie z kampanii rosyjskiej. W 1813 r. znowu toczyły się w mieście walki między wojskami francuskimi i rosyjskimi. Doszło do oblężenia i obrony twierdzy toruńskiej. W latach 1807–1815 liczba ludności Torunia wraz z rodzinami wojskowych wynosiła od 6 do 7 tys. osób. Pogorszenie sytuacji miasta nastąpiło także na skutek niekorzystnego rozwoju sytuacji w Europie. Blokada kontynentalna wpłynęła na handel, a niestabilne stosunki z Rosją zamknęły rynek dla polskiego sukna produkowanego również w Toruniu. Utrudnienia wystąpiły także w handlu zbożem, wyraźnie odczuwano również negatywny wpływ braku przemian w rzemiośle. W okresie 1813–1815 Toruń znajdował się pod wojskową okupacją rosyjską. Był to dla miasta bardzo trudny okres. Zniszczenia budynków, uszczuplenie zasobów materialnych, utrata warsztatów pracy i straty ludnościowe doprowadziły miasto do ruiny².

W wyniku ustaleń kongresu wiedeńskiego w 1815 r. Toruń ponownie znalazł się pod zaborem pruskim. Od tej chwili rozpoczął się dla miasta okres szczególnie trudny, bowiem po pierwsze, znalazło się na peryferiach państwa i to w bezpośredniej bliskości granicy prusko-rosyjskiej, po drugie, zostało odseparowane od tradycyjnych rynków zaopatrzenia i zbytu. W pierwszych latach pruskiego panowania nastąpiło ożywienie gospodarcze, trwające do drugiej połowy lat dwudziestych XIX w. Związane ono było z intensywnymi pracami fortyfikacyjnymi, odbudową po zniszczeniach wo-

² Informacje na temat historii Torunia w latach 1807–1815: A. Nieuważny, *Toruń w dobie wojen napoleońskich i Księstwa Warszawskiego*, w: *Historia Torunia*, t. III, cz. 1, ss. 40–83.

jennych oraz rozbudową infrastruktury garnizonu toruńskiego³. Rozrastająca się twierdza, rosąca liczba wojska wraz z licznie przybywającymi do Torunia urzędnikami niemieckimi w znacznym stopniu wpłynęły na charakter miasta. Stawało się ono coraz bardziej miastem garnizonowym i urzędniczym. Ożywienie gospodarcze w tym okresie bardzo pozytywnie wpłynęło na rozwój budownictwa, rzemiosła, a także stosunki ludnościowe. Liczba ludności wzrosła z 6911 w 1816 do 9938 osób w 1826 r. Niestety, koniunktura budowlana upadła już pod koniec lat dwudziestych XIX w. To spowodowało redukcję zatrudnienia w budownictwie, odpływ robotników z Torunia i podmiejskich osiedli oraz stagnację w życiu gospodarczym, co w konsekwencji negatywnie odbiło się na kształcie stosunków ludnościowych. Od końca lat dwudziestych XIX w. zauważyć można spadek liczby ludności do 8124 osób w 1832 r. Był to efekt stagnacji życia gospodarczego miasta. Liczba ta przekroczyła 9 tys. po raz pierwszy dopiero w 1841 r. Trudno w pierwszej połowie XIX w. mówić o rozwoju przemysłu w Toruniu. Po upadku istniejących pod koniec XVIII w. manufaktur funkcjonowały tylko nieliczne zakłady. Największym z nich, jeśli chodzi o liczbę zatrudnionych, nadal była zlokalizowana na Przedmieściu Bydgoskim cegielnia miejska. Sytuacja w przemyśle zmieniła się dopiero w latach czterdziestych i pięćdziesiątych XIX w.

Od początku lat pięćdziesiątych XIX stulecia można obserwować stały wzrost liczby ludności Torunia. Było to wynikiem powolnego wychodzenia z kryzysu gospodarczego: likwidacji opłat za osiedlenie się w granicach miasta, rozwoju sieci kolejowej, oddania do użytku mostu kolejowo-drogowego w 1873 r., a także ponownego przybywania robotników do podjętych w 1878 r. prac nad rozbudową twierdzy toruńskiej. Nowy etap w życiu gospodarczym Torunia wiązał się też z włączeniem miasta w obręb pruskiej sieci kolejowej w wyniku otwarcia linii do Bydgoszczy w 1861 r. oraz uzyskaniem połączenia z Koleją Wschodnią, a w następnym roku połączenia kolejowego z Warszawą. W latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XIX w. rozwijały się istniejące już w Toruniu zakłady przemysłowe, powstawały także nowe. Popyt na siłę roboczą w tym okresie był spory, szczególnie w czasie rozbudowy twierdzy w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX w., co przyciągało do miasta imigrantów poszukujących zajęcia i zarobku. Te wszystkie czynniki powodowały wzmożone zwiększanie się liczby ludności do ponad 40 tys. w 1910 r. (razem z rodzinami wojskowych mieszkających poza koszarami)⁴.

Księgi ludnościowe Torunia zachowane dla Starego Miasta za lata 1810–1813, dla Nowego Miasta i przedmieść Torunia za rok 1814 – prezentują szczegółowo ludność tego miasta w okresie przynależności do Księstwa Warszawskiego, natomiast *Seelenlisten* (księgi dusz) sporządzane dla lat 1820–1844 dają szansę na dalszą dokładną analizę populacji Torunia. Zestawiane były najczęściej corocznie, odrębnie dla Starego i Nowego Miasta oraz dla przedmieść Torunia⁵. Bardzo pomocne, zwłaszcza w kwestii ustalenia ogólnej liczby ludności Torunia dla pierwszej połowy XIX w., okazują się też różnorodne zestawienia statystyczne⁶.

³ Informacje na temat twierdzy Toruń: K. Biskup, L. Narębski, *Prusko-niemiecka twierdza Toruń (1815–1914)*, w: *Historia Torunia*, t. III, cz. 1, ss. 160–173.

⁴ Przedstawione tu informacje, jak i pozostałe na temat historii Torunia w latach 1815–1914: J. Salm, *Przemiany przestrzenne pruskiego Torunia (1815–1914)*, w: *Historia Torunia*, t. III, cz. 1, ss. 84–91; K. Wajda, *Ludność Torunia (1815–1914)*, *ibidem*, ss. 92–141; *idem*, *Życie gospodarcze miasta (1815–1914)*, *ibidem*, ss. 142–159; *idem*, *Toruń–Bydgoszcz–Chełmno. Rozwój gospodarczy i ludnościowy w XIX i początkach XX wieku (1815–1914)*, *Zapiski Historyczne*, 1983, t. 58, ss. 105–130; *idem*, *Pod ponownym pruskim panowaniem (1815–1920)*, w: *Toruń dawny i dzisiejszy. Zarys dziejów*, pod red. M. Biskupa, ss. 329–416.

⁵ Archiwum Państwowe w Toruniu (dalej: APT), Akta Miasta Torunia (dalej: AmT), nr 17628–17709, nr 17510.

⁶ APT, AmT, nr 17506.

Analiza formularza i dodatkowych adnotacji wskazuje na przeznaczenie tych spisów: służyły one celom ewidencyjnym, podatkowym, poborowi rekruta, celom policyjno-porządkowym⁷. Księgi te prowadzone były przez organa administracji miejskiej, zwane wówczas ogólnie Policją⁸. Zaliczyć je można do ogólnie pojętych pruskich rejestracji ludnościowych, których początek przypada na XVIII w. Można przypuszczać, że *Seelenlisten* i ich sporządzanie w Toruniu niekoniecznie wynikało z ogólnego zarządzenia prowadzenia akurat tego typu spisów⁹, a jedynie z takiego właśnie – poprzez *Seelenlisten* – wywiązywania się Torunia z obowiązku dostarczania ujęć statystycznych liczby mieszkańców¹⁰.

Seelenlisten to bogaty zbiór informacji o ludności zamieszkującej Toruń w pierwszej połowie XIX w. Spisy ludnościowe i *Seelenlisten*, mimo drobnych mankamentów, braków czy też pewnych ogólników wpisywanych do formularza, mogą się stać bardzo dobrym źródłem dla wszelkich badań demograficznych, społecznych oraz socjotopograficznych dotyczących zarówno ogółu mieszkańców Torunia, jak i pewnych grup ludności. W ten sposób można badać strukturę ludności według płci i wieku oraz stanu cywilnego, strukturę wyznaniową, a także zawodową i zamożność. *Seelenlisten* i księgi ludnościowe umożliwiają też badanie ludności Torunia, bardzo dokładnie wchodząc na grunt najmniejszej jednostki społecznej – rodziny.

Toruń był miastem zamieszkanym w XIX w. głównie przez katolików i ewangelików. Katolicy stanowili od ponad 52% do około 36% ogółu ludności w tendencji zniżkowej w XIX w. i z niewielką zwyżką na początku XX w. do 47% (tab. 2, wykres 2). Odsetek ewangelików wśród ogółu ludności w XIX w. wzrastał z 43% do prawie 57% – po ponownym przejęciu miasta przez Prusaków ewangelicy szybko stali się dominującą pod względem wyznania grupą. Napływ ludności ewangelickiej wiązał się z imigracją urzędników, funkcjonariuszy, nauczycieli pruskich. Następnie na początku XX w. odsetek ich nieco spadł do 49%.

W Toruniu można było mówić o istnieniu pewnych zależności między wyznaniem, pozycją społeczno-ekonomiczną i narodowością¹¹. Polaków kojarzono zazwyczaj z ludnością katolicką i zajmującą niższą pozycję społeczną, Niemców natomiast z ludnością ewangelicką i bogatszą. Badania dotyczące narodowości mieszkańców Torunia w XIX w. przeprowadził też H. Mienicki. Według jego obliczeń odsetek Polaków wśród ludności Torunia spadł w latach 1825–1840 z 46,6 do 42,7%, Niemców wzrósł z 50,3 do 53,8%, zaś Żydów z 3,1 do 3,5% ogółu mieszkańców, przy proporcjonalnym podziale grupy osób o nieokreślonej przynależności etnicznej pomiędzy Polaków i Niemców¹². Wi-

⁷ Formularz spisów ludnościowych oraz *Seelenlisten*: A. Zielińska, *Źródła do badania zagadnień demograficznych i socjotopograficznych w XIX-wiecznym Toruniu*, Rocznik Toruński, nr 35/2008, ss. 157–168.

⁸ Informacje na ten temat: zob. K. Ciesielska, *Ustrój i organizacja władz i kancelarii miasta Torunia w latach 1793–1919*, Warszawa 1972.

⁹ Można tak sądzić, gdyż dla wielu pomorskich miast nie zachowały się akurat tego typu księgi. Nie ma ich np. dla Elbląga, gdzie z podobnych materiałów istnieją jedynie akta konsystorza ewangelickiego. Dla Chełmży natomiast zachowały się *Bürgerliste*. Natomiast *Seelenlisten* spotyka się dla niektórych miast kurlandzkich.

¹⁰ Więcej na temat organizacji statystyki ludnościowej: K. Wajda, *Statystyka ludnościowa na ziemiach polskich pod panowaniem pruskim od połowy XVIII wieku do 1919 roku*, w: *Rozwój myśli i instytucji statystycznych na ziemiach polskich*, Biblioteka Wiadomości Statystycznych, 1994, t. 42, ss. 107–116; R. Boeckh, *Die geschichtliche Entwicklung der amtlichen Statistik des Preussischen Staats*, Berlin 1863; O. Behre, *Geschichte der Statistik in Brandenburg-Preussen bis zur Gründung des königlichen Statistischen Bureaus*, Berlin 1905; A. Meitzen, *Geschichte, Theorie und Technik der Statistik*, Berlin 1886; A. K. Holsche, *Geographie und Statistik in West-, Süd- und Ostpreussen*, Bd. I, II, III, Berlin 1804.

¹¹ K. Wajda, *Ludność Torunia (1815–1914)*, w: *Historia Torunia*, s. 103, 129, tab. 12. Autor wnioskuje o podziałe narodowościowym na podstawie danych dotyczących używanego języka rodzimego. Z danych za lata trzydzieste XIX w. wynika, że istniała korelacja między liczbą ludności katolickiej i posługującej się językiem polskim.

¹² H. Mienicki, *Struktura narodowościowa ludności Torunia w I połowie XIX wieku*, *Studia Demograficzne*, 1963, t. 1, z. 3, ss. 110–111. Autor łączy narodowość ze strukturą zawodowo-społeczną. Twierdzi, że Polacy w Toruniu stanowili sferę materialnie uboższą, ponoszącą zasadniczy ciężar pracy i otrzymującą za nią niższą płacę. Sfery posiadające zaś – bogate mieszczaństwo, czy też kategorie zajęć przynoszące znaczniejsze dochody są całkowicie opanowane przez Niemców.

Tabela 2

**Struktura ludności cywilnej Torunia (wraz z członkami rodzin wojskowych)
pod względem wyznania w latach 1816–1910**

Rok	Ludność ogółem	Katolicy	%	Ewangelicy	%	Inni chrześcijanie	%	Żydzi	%
1816	6 911	3 602	52,1	2 998	43,4	49	0,7	262	3,8
1817	7 354	3 539	48,1	3 543	48,2	8	0,1	264	3,6
1818	7 469	3 811	51,0	3 374	45,2	4	0,1	280	3,7
1819	8 068	3 921	48,6	3 876	48,0	-	-	271	3,4
1820	8 111	3 896	48,0	3 947	48,7	-	-	268	3,3
1821	8 308	3 959	47,7	4 072	49,0	-	-	277	3,3
1822	8 488	4 027	47,4	4 171	49,1	-	-	290	3,4
1823	8 608	4 030	46,8	4 279	49,7	-	-	299	3,5
1824	8 767	4 003	45,7	4 462	50,9	10	0,1	292	3,3
1831	8 631	3 693	42,8	4 642	53,8	-	-	296	3,4
1834	8 195	3 334	40,7	4 558	55,6	-	-	303	3,7
1837	8 640	3 631	42,0	4 701	54,4	-	-	308	3,6
1838	8 635	3 562	41,3	4 754	55,1	-	-	319	3,7
1839	8 539	3 633	42,5	4 585	53,7	-	-	316	3,7
1840	8 686	3 813	43,9	4 529	52,1	-	-	344	4,0
1841	9 345	3 904	41,8	5 090	54,5	-	-	351	3,8
1842	8 838	3 812	43,1	4 662	52,7	-	-	364	4,1
1843*	9 383	4 194	44,7	4 810	51,3	-	-	379	4,0
1844	9 107	3 979	43,7	4 714	51,8	-	-	414	4,5
1846*	10 473	4 561	43,6	5 486	52,4	-	-	426	4,1
1849*	10 523	4 300	40,9	5 619	53,4	-	-	604	5,7
1852*	11 592	4 573	39,4	6 310	54,4	-	-	709	6,1
1855*	11 438	4 345	38,0	6 306	55,1	-	-	787	6,9
1858*	12 144	4 543	37,4	6 738	55,5	56	0,5	807	6,6
1861*	13 424	4 811	35,8	7 623	56,8	50	0,4	940	7,0
1864*	14 106	5 134	36,4	7 977	56,6	-	-	-	-
1867**	15 505	5 616	36,2	8 593	55,4	132	0,9	1 164	7,5
1871	16 619	6 474	39,0	8 929	53,7	41	0,2	1 175	7,1
1885**	23 906	9 329	39,0	13 101	54,8	21	0,1	1 455	6,1
1895**	27 894	10 927	39,2	15 675	56,2	106	0,4	1 185	4,2
1905**	43 688	20 086	46,0	22 217	50,9	220	0,5	1 164	2,7
1910**	46 227	21 742	47,0	22 967	49,7	513	1,1	1 005	2,2

* – ludność cywilna bez członków rodzin wojskowych

** – ludność cywilna z wojskiem

Źródło: Dane dotyczące liczby ludności według wyznania z lat 1816–1839, 1841–1844 pochodzą z zestawień statystycznych ludności miasta Torunia i przedmieść i obejmują liczbę ludności cywilnej wraz z członkami rodzin wojskowych mieszkających poza koszarami: APT, AmT, nr 17506; dla roku 1840, 1843, 1846–1910; K. Wajda, *Ludność Torunia (1815–1914)*, w: *Historia Torunia*, s. 126, tab. 8, s. 130, tab. 13.

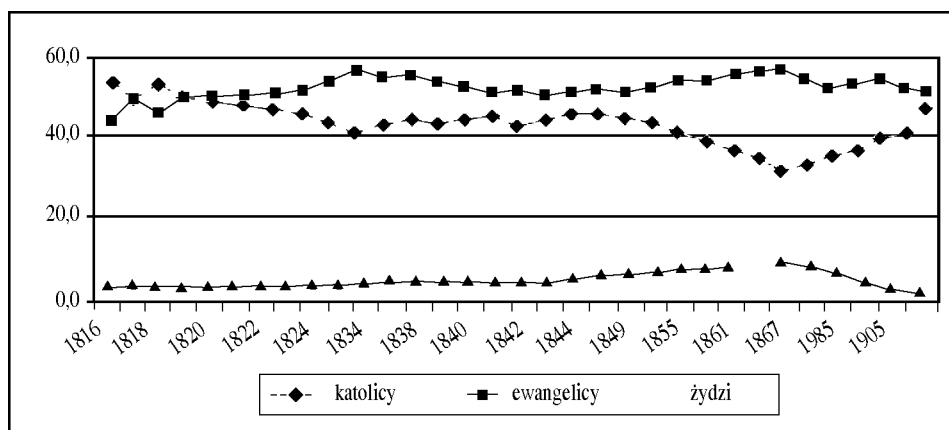
dać więc, że w badanym okresie dokonywał się spadek udziału katolików, a w konsekwencji ludności polskiej, oraz wzrost udziału ewangelików – w większości ludności niemieckiej. Zawsze jednak istniał odsetek niemieckich katolików i polskich ewangelików.

Oprócz katolików i ewangelików w Toruniu można też było spotkać przedstawicieli Kościoła ewangelicko-reformowanego, grekokatolickiego i menonitów, lecz od lat dwudziestych XIX w. wyznawcy ci nie byli spisywani oddzielnie, a przynajmniej kalwini i menonici ujmowani byli łącznie z ewangelikami.

Wierni wyznania mojżeszowego stanowili od około 3 do około 7% ogółu ludności¹³. Mała liczba Żydów zamieszkujących w Toruniu w XIX w. wynikała z polityki Rady Miejskiej, która skutecznie hamowała przybywanie ludności tego wyznania, głównie z obawy niemieckiego kupiectwa przed konkurencją. Trzeba zaznaczyć, że pierwsza połowa XIX w. to czas emancypacji Żydów, wydobycia ich z izolacji i asymilacji w społeczeństwach europejskich. W wyniku takich procesów coraz więcej Żydów przybywało także do Torunia i tu się osiedlało. Problem żydowski w Toruniu został po części rozwiązany ustawą z 1846 r., na mocy której Żydom zezwolono na nadanie praw lokalnych i obywatelskich w państwie, znosząc dotychczasowe ograniczenia.

Wykres 2

Ludność Torunia według wyznania w latach 1816–1910

Na terenie Torunia i okolicznych osiedli istniały w XIX w. trzy parafie rzymskokatolickie: staromiejska p.w. św. Janów¹⁴, nowomiejska p.w. św. Jakuba i parafia p.w. św. Wawrzyńca, a od 1821 r. p.w. NMP. Parafia świętojańska obejmowała część Torunia określoną ogólnie jako Sta-

¹³ Informacje na temat Żydów w Toruniu: Z. H. Nowak, *Dzieje gminy żydowskiej w Toruniu (1815–1939)*. Zarys, w: *Stosunki narodowościowe i wyznaniowe na Pomorzu w XIX i XX wieku*, t. 3: *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w Toruniu w XIX i XX wieku*, pod red. M. Wojciechowskiego, Toruń 1998, ss. 27–37; idem, *Dzieje toruńskich Żydów w pierwszej połowie XIX wieku*, *Rocznik Toruński*, 1988, t. 18, ss. 111–122.

¹⁴ Szczegółowe informacje: K. Wajda, *Parafia świętojańska w dobie panowania pruskiego (1793–1920) i w latach Drugiej Rzeczypospolitej (1920–1939)*, w: *Bazylika Katedralna Świętych Janów w Toruniu*, pod red. M. Biskupa, Toruń 2003, ss. 29–38; A. Zielińska-Nowicka, *Parafia rzymskokatolicka Świętych Janów w Toruniu w latach 1793–1914. Wybrane zagadnienia demograficzne*, *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*, 2007, t. 67, ss. 131–158.

re Miasto i był to obszar mieszczący się w obrębie średniowiecznych murów miejskich. Parafia św. Jakuba obejmowała Nowe Miasto i Jakubskie Przedmieście. Parafia NMP obejmowała swym zasięgiem przedmieścia: Rybaki, Bydgoskie i Chełmińskie, a także osiedla podmiejskie: Mokre, Nowe Mokre i Bielany.

Tabela 3

Wierni parafii katolickich w Toruniu w wybranych latach

Rok	Liczba wiernych parafii św. Janów – staromiejskiej	Liczba wiernych parafii św. Jakuba – nowomiejskiej	Liczba wiernych parafii NMP – przedmiejskiej
1822*	1 970	1 120	1 615
1848	1 328	1 115	1 534
1867	2 041	1 238	1 737
1883	2 370	1 904	5 288
1904	3 219	2 980	11 660

* – liczba katolików na Starym Mieście bez Rybaków i kwartału św. Ducha

Źródło: Dane na temat liczby wiernych parafii św. Janów w latach 1822, 1867, 1883 i 1904: K. Wajda, *Parafia świętojańska w dobie panowania pruskiego*, s. 30, tabela; dane dla tej parafii z roku 1848: *Schematismus der Geistlichkeit des Bisthums von Culm für Jahr 1848*, Culm 1848, s. 84; dane na temat liczby wiernych parafii NMP i św. Jakuba w roku 1822: APT, Amt, syg. 17506, Die Aufmachne Und Einreichung der statistischen Nachrichten vom alten und neuen Thorer Gebiet so wie der Stadt Thorn nebst ihren Vorstädten: dla roku 1848: *Schematismus der Geistlichkeit*, s. 84; dla roku 1867: *Schematismus des Bisthums Culm*, Pelplin 1867, s. 281, 282; dla roku 1904: *Schematismus des Bisthums Culm mit dem Bischofssitze in Pelplin*, Pelplin 1904, s. 607, 612; dla roku 1883 podana jest wartość szacunkowa obliczona na podstawie: K. Wajda, *Ludność Torunia (1815–1914)*, s. 133, tab. 16; idem, *Przemiany w składzie wyznaniowym i narodowościowym ludności Torunia w XIX i w początkach XX wieku*, w: *Stosunki narodowościowe i wyznaniowe*, s. 10, tab. 3.

Liczba wiernych parafii św. Janów – staromiejskiej utrzymywała się w badanym okresie na poziomie około 2 tys., z wyjątkiem roku 1848 (był to rok epidemii). Wzrost liczby wiernych do około 3 tys. pojawił się na początku XX w. (tab. 3).

Parafia św. Jakuba – nowomiejska liczyła od około tysiąca do 3 tys. wiernych. Wzrost był tu również powolny i równomierny ze wskazaniem na drugą połowę XIX w.

W przypadku parafii NMP w pierwszej połowie XIX w. liczba wiernych utrzymywała się na poziomie około 1500–1700 osób, jednak w drugiej połowie XIX w. nastąpiło znaczne jej zwiększenie – do prawie 12 tys. Było to następstwem powiększenia liczby mieszkańców terytorium należącego do parafii, głównie poprzez imigrację na ten obszar najemnych pracowników fizycznych.

Ewangelicy skupieni byli również w trzech parafiach: w parafii staromiejskiej p.w. św. Krzyża, która w 1756 r. wybudowała własny dom modlitwy w pobliżu ratusza. Świątynia ta nie miała dzwonnów ani wież. Obecnie jest to kościół św. Ducha prowadzony przez jezuitów. Zbór staromiejski wykraczał swoim zasięgiem poza granice administracyjne miasta, należała do niego również Nieszawka, a później Podgórz. W 1809 r. liczył 2761 wiernych, zaś 1893 r. około 3500 wiernych. Był to najmniejszy liczebnie zbór toruński.

Parafia nowomiejska p.w. św. Trójcy miała swoją siedzibę do 1818 r. w dawnym ratuszu na Rynku Nowomiejskim, który to następnie został zburzony, a na jego miejscu powstał kościół

protestancki. Swym zasięgiem obejmował teren Nowego Miasta, ale też Stawki i Rudak. Zbór ten w 1809 r. liczył 1716 osób zaś w 1893 r. około 4200 osób.

Oprócz tego istniała podmiejska parafia św. Jerzego, jedyna parafia ewangelicka, w której do 1850 r. odprawiane były nabożeństwa w języku polskim. Parafia ta obejmowała swoim zasięgiem przedmieścia Torunia, a także Mokre i Bielany. Liczba wiernych w omawianym okresie bardzo szybko rosła. W połowie lat dziewięćdziesiątych XIX w. liczyła 9700 wiernych. Znaczna większość z nich zamieszkiwała na Mokrem. Parafia korzystała z różnych kościołów, w tym głównie ze zboru nowomiejskiego, dopiero w 1907 r. wybudowała swój własny kościół na Mokrem.

Warto też wspomnieć, że w latach 1894–1897 wybudowany został kościół garnizonowy dla żołnierzy wyznania ewangelickiego¹⁵.

Tabela 4

Ludność Torunia zawodowo czynna według wyznania w 1825 i 1840 r.

Dzielnica	Rok 1815			Rok 1840		
	liczba zatrudnionych	ewangelicy	katolicy	liczba zatrudnionych	ewangelicy	katolicy
Stare Miasto	2 011	1 014	936	1 475	825	555
Nowe Miasto	995	477	481	774	469	299
Przedmieście Bydgoskie	171	52	116	188	69	116
Przedmieście Chełmińskie	118	35	75	121	48	71
Przedmieście Jakubskie	201	47	150	134	15	119
<i>Razem</i>	3 496	1 625	1 758	2 692	1 426	1 160

Źródło: APT, AmT, nr 17628–17709, nr 17510.

Na podstawie ksiąg ludnościowych oraz *Seelenlisten* przeprowadzona została analiza struktury zawodowej ewangelików i katolików w 1825 i 1840 r. z podziałem na dzielnice. Jak wykazały badania, wśród zawodowo czynnych na Starym Mieście przeważali ewangelicy, na Nowym Mieście sytuacja zmieniła się w pierwszej połowie XIX w. również na korzyść liczebną ewangelików (tab. 4). Z kolei na przedmieściach wśród zawodowo czynnych w obu badanych okresach dominowali katolicy. Może to świadczyć o wyznaniowym charakterze poszczególnych dzielnic Torunia. Należy też zaznaczyć, że liczba zawodowo czynnych w stosunku do ogólnej liczby ludności zma-

¹⁵ Informacje tu zawarte i pozostałe na temat parafii ewangelickich w Toruniu w XIX w. i ich organizacji: E. Alabrudzińska, *Stosunki religijne w Toruniu (1815–1914)*, w: *Historia Torunia*, t. III, cz. 4, ss. 392–404.

łała w badanych okresach. Liczba zatrudnionych w 1825 r. wynosiła 35,4% ogółu mieszkańców, zaś w 1840 r. – 30,5%¹⁶.

Przeanalizowane też zostały wstępnie dane dotyczące najliczniejszych grup zawodowych w poszczególnych dzielnicach w 1825 i 1840 r., lecz bez podziału na wyznanie. Wyniki przedstawione zostały w postaci kartodiagramu (ryc. 1)¹⁷. Grupa A obejmuje samodzielnych, czeladników i uczniów w rzemiośle, grupa B – najemnych pracowników fizycznych, zaś grupa C – zatrudnionych w służbie prywatnej. Grupy te były w badanych okresach szczególnie liczne – osoby zatrudnione wchodzące w ich skład stanowiły łącznie od 68,7 % do 94% ogółu zatrudnionych.

Zatrudnienie w rzemiośle najwyższe odsetki przyjmowało na Nowym Mieście: w 1825 r. – 32,3%, zaś w 1840 r. – 37,6% w tendencji wzrostowej. Podobna sytuacja miała miejsce na Starym Mieście. O wiele niższe odsetki zatrudnieni w rzemiośle przyjmowali na przedmieściach, lecz tutaj również w tendencji wzrostowej.

Najemni pracownicy fizyczni najwyższe odsetki wśród zatrudnionych przyjmowali na Przedmieściu Jakubskim: 83,8% w 1825 r. i 78,4% w 1840 r. w tendencji spadkowej, dominowali również na przedmieściach Bydgoskim i Chełmińskim. W śródmiejskich dzielnicach stanowili od 19,9% w 1825 r. do 10,7% w 1840 r. Odsetkowy wzrost zatrudnionych w rzemiośle i spadek wśród najemnych pracowników fizycznych między 1825 a 1840 r. mógł być efektem dobrej koniunktury budowlanej w latach dwudziestych XIX w. i stagnacji gospodarczej w latach trzydziestych i czterdziestych, co zaowocowało odpływem robotników niewykwalifikowanych. Istotne okazało się wstrzymanie robót ziemnych przy budowie fortyfikacji. Spowodowało to, że wielu kopaczy stało się zbędnych. Poza tym osłabł też nieco napływ imigrantów z Królestwa Polskiego w związku z rozwojem tam przemysłu i większymi szansami na zatrudnienie, a także ograniczeniami celnymi.

Służba prywatna dominowała na Starym Mieście głównie ze względu na zamożność tej dzielnicy i możliwość znalezienia tam pracy w takim charakterze: stanowiła ona od 28,4% w 1825 r. i 27,6% w 1840 r. Wysokie wartości względne wśród zatrudnionych służba prywatna przyjmowała również na Nowym Mieście – około 25%. Na przedmieściach nie odgrywała wielkiej roli z uwagi na małą liczbę zamieszkującej tu bogatej ludności.

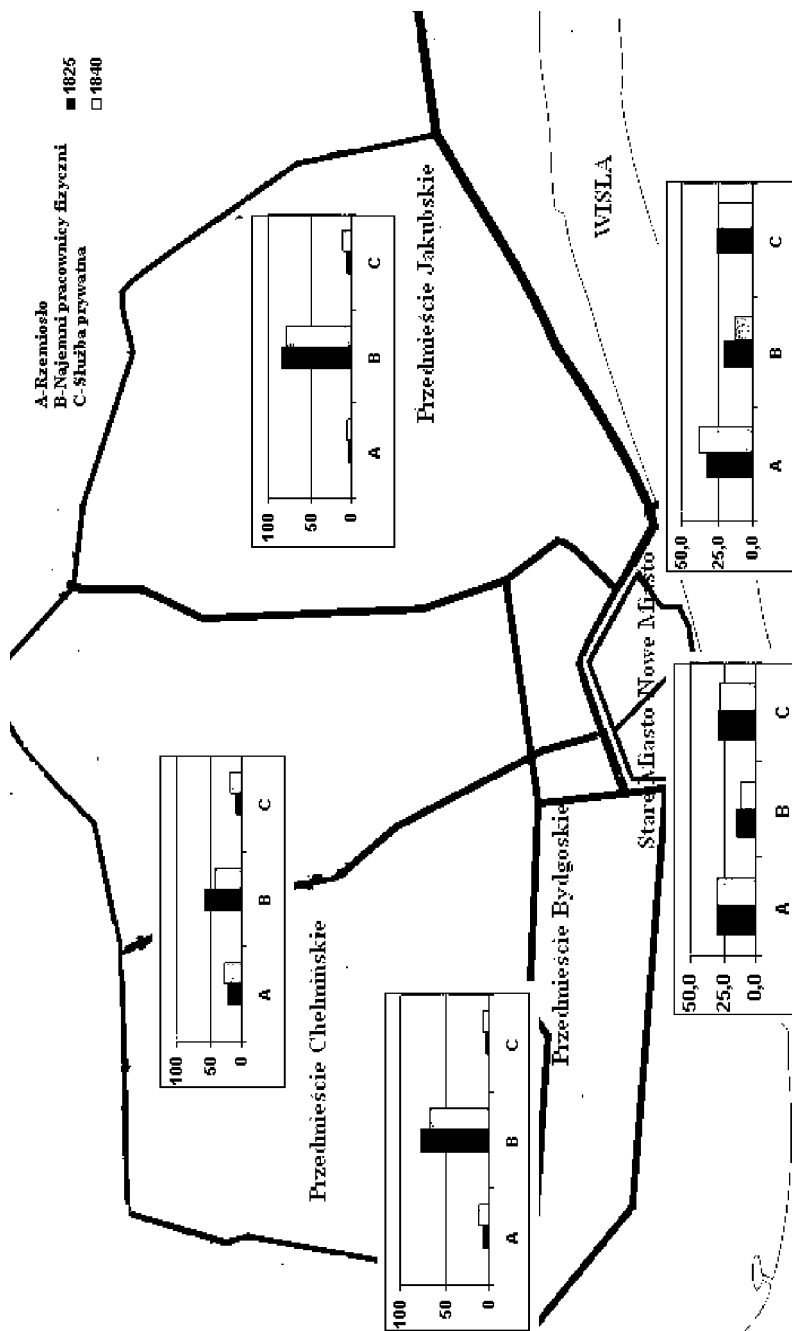
Dane dotyczące struktury zawodowej mieszkańców Torunia w poszczególnych dzielnicach zostały podzielone również ze względu na wyznanie. (tab. 5, 6, wykres 3, 4). Stare Miasto okazało się mieć w tym okresie charakter głównie rzemieślniczy. Obok ubogich rzemieślników, jak szewcy, krawcy mieszkali tu też złotnicy, piernikarze, rzeźnicy, piwowarzy – ich profesje przynosiły niemałe zyski. W tej dzielnicy najbujniej rozwijał się handel i kupiectwo. Tu wreszcie można było znaleźć zatrudnienie w służbie publicznej. Stare Miasto, mimo dużej zamożności części mieszkańców, zwłaszcza niektórych branż rzemiosła i kupców, było też miejscem zamieszkania ludności ubogiej, niewykwalifikowanej, zatrudniającej się m.in. na służbie. Było to możliwe, gdyż bogatsi rzemieślnicy, kupcy, urzędnicy, oficerowie utrzymywali po parę osób służby. Najzamoż-

¹⁶ Badania struktury zawodowej mieszkańców Torunia dokonał H. Mienicki, *Struktura zawodowa ludności Torunia w 1825 roku*, Zapiski Historyczne, 1967, t. 27, ss. 21–47, nie sporządził jednak tego typu analizy dotyczącej poszczególnych grup wyznaniowych. Socjotopografię Torunia dla okresu nowożytnego sporządził natomiast K. Mikulski, *Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XVI do początku XVIII wieku*, Toruń 1999, z załącznikami w postaci map. Przestrzenną analizę socjotopograficzną Torunia przeprowadziła K. Dyl, *Socjotopografia Torunia przed I wojną światową na tle rozwoju gospodarczego i ludnościowego miasta w XIX i na początku XX wieku*, Rocznik Toruński, 2001, t. 28, ss. 95–121 z załącznikami w postaci map. Zob. też E. Onichimowska, *Topografia społeczna miasta Torunia w II połowie XIX i początku XX wieku*, Toruń 1974 (mps, UMK).

¹⁷ Kontury planu Torunia z XIX w. wykorzystane w ryc. 1 pochodzą ze strony internetowej dr. W. Nowosada – <http://www.his.uni.torun.pl/~wn/twierdza/plan.htm> ze stycznia 2009 r.

Rycina 1

Zatrudnieni w trzech najliczniejszych grupach zawodowych w poszczególnych dzielnicach Torunia w 1825 i 1840 r. (w %)

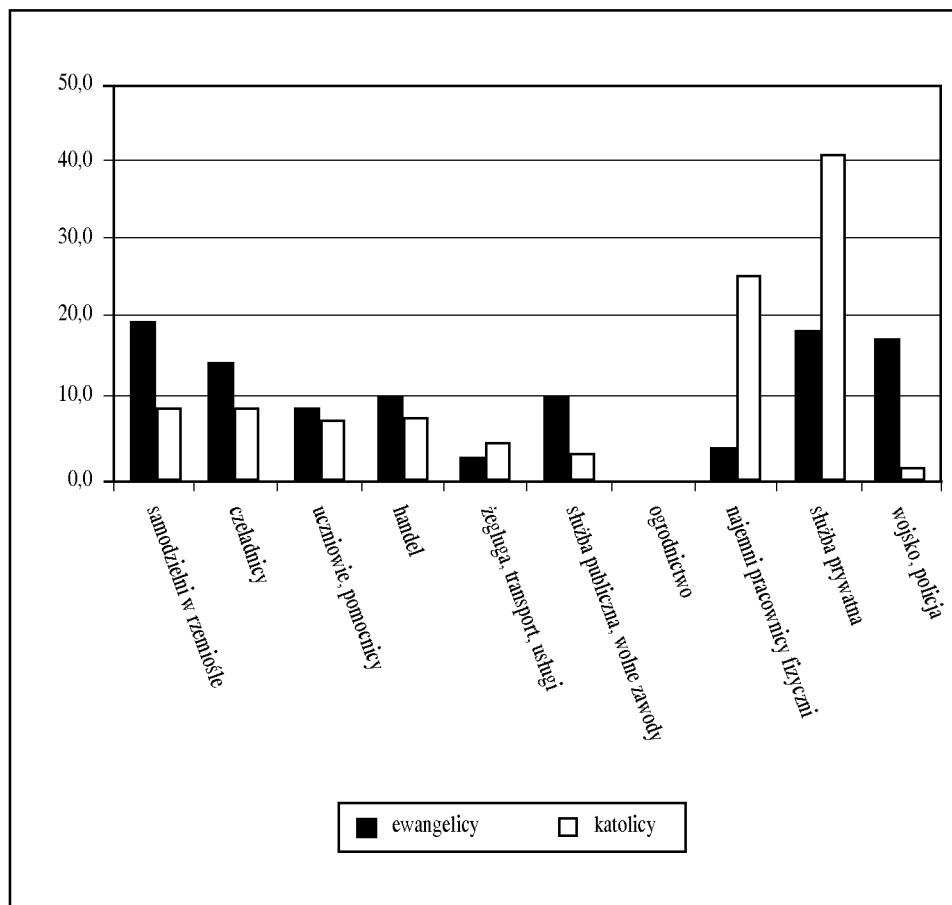

Źródło: APT, AmT, nr 17628-17709, nr 17510.

niejsi torunianie utrzymywali również mamki, ochmistrzynie, stangretów. Nie tylko więc ludność wykwalifikowana w swoim fachu mogła znaleźć prace w tej dzielnicy.

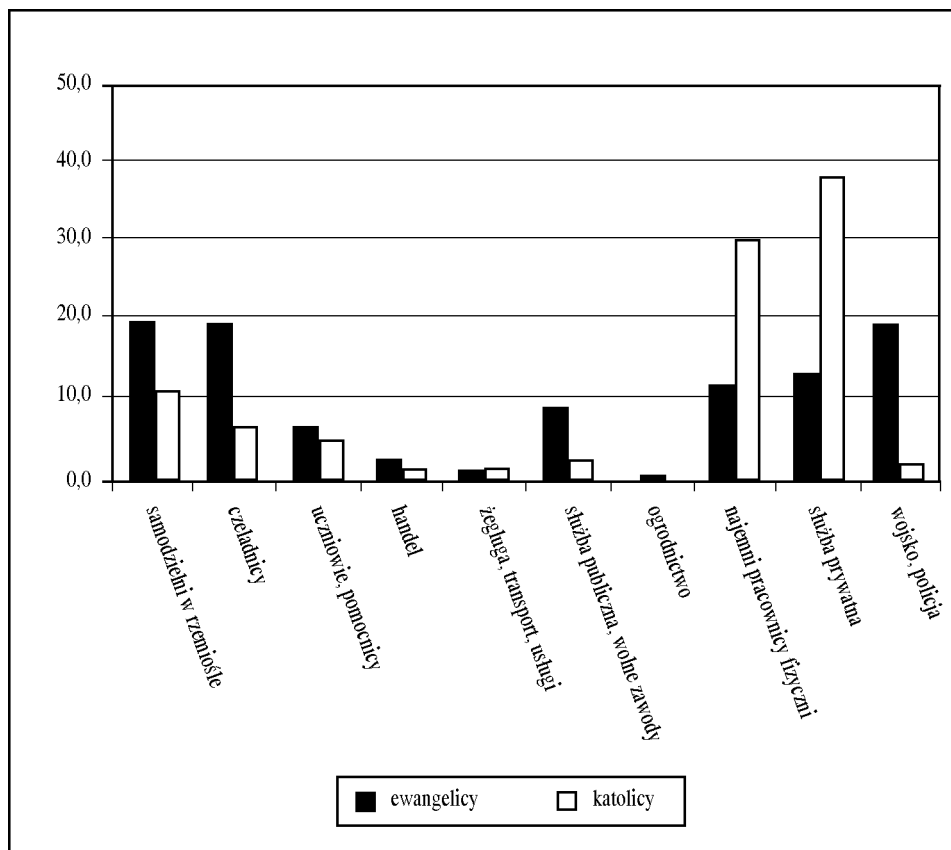
Wykres 3

Zatrudnieni według wyznania na Starym Mieście w 1825 r. (w %)

Jak wykazała analiza danych, Nowe Miasto miało także cechy charakterystyczne tylko dla niego, wpływające bezpośrednio na charakter zawodowy i imigrację. Na Nowym Mieście istniało wiele zakładów rzemieślniczych, ale innych branż niż na Starym Mieście. Nie da się ukryć, że były to branże mniej dochodowe. Tu również przedsiębiorstw kupieckich było dosłownie kilka, o wiele mniej osób zajmowało się drobnym handlem i szynkarstwem. Było tu o wiele mniej możliwości zatrudnienia w służbie publicznej, do której zaliczyć można urzędników, pracowników szkół czy też wolne zawody. Ta sytuacja, a w konsekwencji mniejsza zamożność mieszkańców Nowego Miasta pociągała za sobą mniejsze zapotrzebowanie na służbę.

Zatrudnieni według wyznania na Nowym Mieście w 1825 r. (w %)

Wśród zatrudnionych na Starym Mieście ewangelicy dominowali w grupie rzemiosła, zarówno samodzielnych (18,3% do 18,7%), a więc posiadających własne warsztaty i uprawnienia mistrzowskie¹⁸, czeladników (13,6% do 12,7%), jak i uczniów (7,6% do 8,5%¹⁹), handlu (10,9% do 8,8%)¹⁹,

¹⁸ Należy jednak pamiętać, że zależnie od branży rzemiosła, jak i zamożności rzemieślnika zmieniała się liczba zarówno uczniów, jak i czeladników. W tym względzie istniała bardzo duża polaryzacja, por. H. Mienicki, *Struktura zawodowa ludności Torunia w 1825 roku*, *Zapiski Historyczne*, 1967, t. 27, ss. 29–30, tab. 6: „Na 10 osób zawodowo samodzielnych wypadło nieco powyżej 12 sił pomocniczych (w skali miasta). Jednak wnioski uogólniające, gdyby się je wyciągało z tych liczb, byłyby zawodne, gdyż widać, że w jednych gałęziach liczba zawodowo samodzielnych jest niewielka w stosunku do podległych im sił pomocniczych (np. w przemyśle budowlanym 16:163), w innych natomiast sytuacja przedstawia się wręcz odwrotnie (np. w przemyśle włókienniczym 60:16)”.

¹⁹ Do kategorii handlu na terenie Torunia zaliczeni zostali kupcy, szynkarze, właściciele gospód, handlarze, kramarze oraz osoby zajmujące się czynnościami handlowymi: spedytorzy, komisanci, lichwiarze. Zwłaszcza kupcy mieli dla Torunia duże znaczenie społeczne i piastowali wiele urzędów miejskich, poza tym zaliczali się do zamożniejszej części mieszkańców miasta.

służby publicznej i wolnych zawodów (10,7% do 12,2%)²⁰, a także wojska i policji (15% do 17,2%)²¹. Jak można zauważyć, były to bardziej zamożne grupy zawodowe. Podobna sytuacja wystąpiła na Nowym Mieście: wśród ewangelików dominowali samodzielni (18% do 19,6%), czeladnicy (17,4% do 17,9%), uczniowie (6,9%), zatrudnieni w służbie publicznej i wolnych zawodach (8,2% do 9,2%) oraz wojsko i policja (18,7% do 19,4%). W wypadku Śródmieścia był to efekt celowego osiedlania tu ewangelików w ramach politycznej akcji pruskiej, a także osiedlania się tu wojskowych: oficerów i podoficerów garnizonu toruńskiego.

Wśród katolików w Śródmieściu dominowali zatrudnieni jako najemni pracownicy fizyczni (Stare Miasto – 24,3% do 22,9%), (Nowe Miasto – 29,3% do 22,1%)²², służba prywatna (Stare Miasto – 41,1% do 43,6%), Nowe Miasto – 36,4% do 41,5%)²³. Mniejsze znaczenie mieli zatrudnieni w grupie: żegluga, transport, usługi²⁴. Były to grupy zdecydowanie mniej zamożne. Dość liczną grupę wśród katolików stanowili również zatrudnieni w rzemiośle, lecz po pierwsze, była to grupa mniej liczna niż wśród ewangelików, po drugie zaś, katolicy z reguły dominowali w mniej dochodowych branżach.

Jak wynika z analizy danych, między 1825 a 1840 r. wystąpiła wspomniana już przy analizie kartodiagramu zmiana w liczbach względnych: spadł odsetek najemnych pracowników fizycznych na rzecz wzrostu znaczenia służby prywatnej oraz rzemiosła (por. tab. 5 i 6).

Analiza źródła wskazuje, że przedmieścia swym charakterem, zabudową, zajęciami mieszkańców, jak i ich statusem społecznym różniły się znacznie od Starego i Nowego Miasta (wykres 5, 6, 7). Były to tereny najmniej licznie reprezentowane w ogólnej liczbie mieszkańców, a także ze względu na swój wybitnie robotniczy charakter – najbiedniejsze.

Na przedmieściach zamieszkiwali głównie robotnicy fizyczni – niewykwalifikowani, ale także ogrodnicy, na Przedmieściu Jakubskim kilku szynkarzy, natomiast na Przedmieściu Chełmińskim najlepiej spośród wszystkich przedmieść rozwinięte było rzemiosło – znajdowało się tam

²⁰ Do służby publicznej i wolnych zawodów zaliczone zostały osoby zatrudnione w instytucjach i zakładach administracji państwowej i miejskiej, sądownictwie (urzędnicy i inni pracownicy urzędów), w szkolnictwie (profesorowie gimnazjum, nauczyciele szkół podstawowych, ludowych, ale i nauczyciele domowi, np. guwernantki), lekarze, prawnicy, muzycy i malarze oraz inżynierowie zatrudniani przy fortyfikowaniu miasta.

²¹ Mowa tutaj o wojskowych nieskoszarowanych, najczęściej kadrye oficerskiej zamieszkującej w mieście wraz z rodzinami.

²² Osoby te były niewykwalifikowane. Zatrudniały się w różnych gałęziach zawodowych, np. w budownictwie, usługach różnego typu, rolnictwie, zależnie od możliwości i koniunktury. To powodowało, że tego typu osoby nie były związane przez cały czas z jedną gałęzią zawodową. Tak więc robotnicy mogli być zatrudniani zarówno w rzemiośle, budownictwie, rolnictwie, transporcie, jak i usługach. Najtrudniejsza dla nich sytuacja była w zimie, gdy istniały mniejsze możliwości znalezienia pracy dorywczej. Oczywiście w pierwszej połowie XIX w. najemni pracownicy fizyczni nie stanowili jeszcze klasy społecznej samej w sobie, stało się to dopiero w drugiej połowie tego wieku, kiedy to można było obserwować powstawanie proletariatu, a nawet jego rozwarstwienie wewnętrzne, choć już w badanym okresie tworzyły się w Toruniu dzielnice lub też osiedla o charakterze typowo robotniczym: zob. K. Wajda, *Klasa robotnicza Pomorza Wschodniego w drugiej połowie XIX i początkach XX wieku*, Warszawa 1981, s. 58.

²³ Do tej grupy można zaliczyć służące (zazwyczaj panny w młodym, a czasem bardzo młodym wieku, nawet około 11 roku życia), służące, ale także mamki, gospodynie, kucharki (często były to wdowy), pokojówki, dziewczki, chłopców, parobków. Część służby oprócz zadań domowych wykorzystywana była też do prac zawodowych, np. przy warsztatach rzemieślniczych. Uboższe rodziny miały po jednej lub dwie służące, bogatsze dysponowały całymi zastępami służby różnego typu, które niejednokrotnie imigrowały już wraz z rodzinami na Stare Miasto, co świadczyło o przywiązaniu danej rodziny do służby i odwrotnie, a jednocześnie zadowoleniu z dotychczasowych usług. Najzamożniejsi torunianie utrzymywali również mamki, ochmistrzyń, stangretów. O imigrantach przybywających do Torunia zob. A. Zielińska-Nowicka, *W poszukiwaniu lepszego jutra. Procesy migracyjne mieszkańców Torunia w I połowie XIX wieku*, Toruń 2006.

²⁴ Do grupy żeglugi należy zaliczyć szypłów, flisaków, osoby zatrudnione przy splawie, żegludze itp. zajęciach, do transportu: furmanów, woźniców, do usług: np. balwierze.

Tabela 5

Struktura zawodowa katolików i ewangelików w Toruniu w 1825 r. (w %)

Dzielnica	Wyznanie	Samodzielni w rzemiośle	%	Czelnicy	%	Uczniowie, pomocnicy	%	Handel	%	Zębnia, transp., usługi	%	Sluzba pub., wolne zawody	%	Ogrodnictwo	%	Najemni prac. fizyczni	%	Sluzba prywatna	%	Wojsko, policja	%	Ogółem
Stare Miasto	ew.	186	18,3	138	13,6	77	7,6	111	10,9	23	2,3	109	10,7	0	-	50	4,9	168	16,6	152	15,0	1014
	kat.	67	7,2	69	7,4	46	4,9	50	5,3	47	5,0	32	3,4	0	-	227	24,3	385	41,1	13	1,4	936
Nowe Miasto	ew.	86	18,0	83	17,4	33	6,9	17	3,6	9	1,9	39	8,2	1	0,2	55	11,5	65	13,6	89	18,7	477
	kat.	51	10,6	30	6,2	26	5,4	8	1,7	11	2,3	19	4,0	2	0,4	141	29,3	175	36,4	18	3,7	481
Bydgoskie Przed.	ew.	4	7,7	5	9,6	1	1,9	1	1,9	3	5,8	2	3,8	2	3,8	33	63,5	0	-	1	1,9	52
	kat.	1	0,9	1	0,9	0	-	0	-	8	6,9	0	-	3	2,6	97	83,6	6	5,2	0	-	116
Chełmińskie Przed.	ew.	4	11,4	9	25,7	2	5,7	0	-	0	-	2	5,7	2	5,7	12	34,3	2	5,7	2	5,7	35
	kat.	2	2,7	6	8,0	0	-	0	-	2	2,7	0	-	5	6,7	51	68,0	9	12,0	0	-	75
Jakubskie Przed.	ew.	3	6,4	1	2,1	1	2,1	6	12,8	2	4,3	0	-	0	-	31	66,0	3	6,4	0	-	47
	kat.	0	-	1	0,7	0	-	2	1,3	4	2,7	0	-	0	-	134	89,3	9	6,0	0	-	150
Toruń razem	ew.	283	17,4	236	14,5	114	7,0	135	8,3	37	2,3	152	9,4	5	0,3	181	11,1	238	14,6	244	15,0	1625
	kat.	121	6,9	107	6,1	72	4,1	60	3,4	72	4,1	51	2,9	10	0,6	650	37,0	584	33,2	21	1,8	1758

Źródło: jak w tabeli 4.

Tabela 5

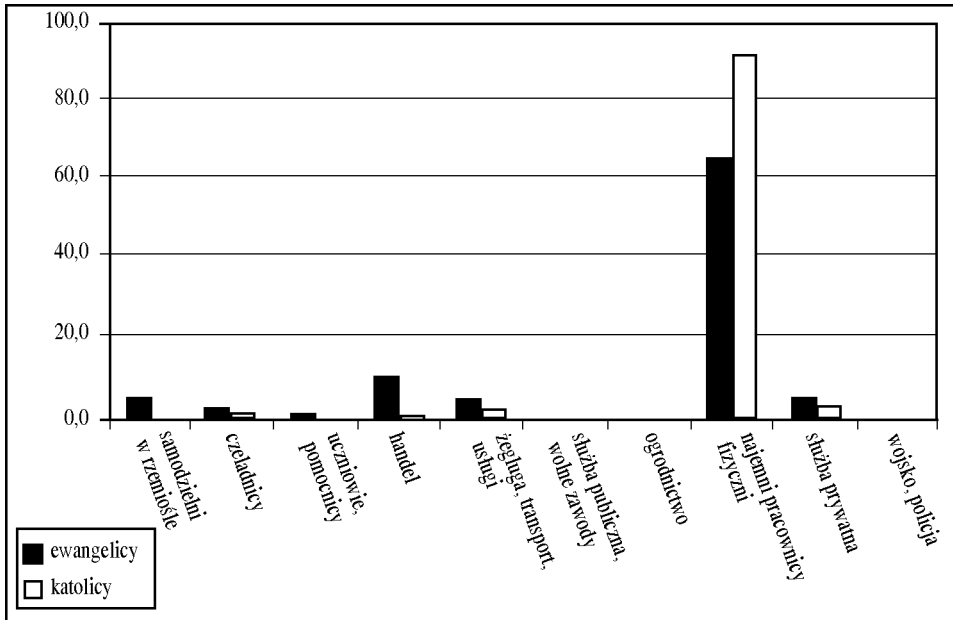
Struktura zawodowa katolików i ewangelików w Toruniu w 1840 r. (w %)

Dzielnica	Wyznanie	Samodzielni w rzemiośle	%	Czeladnicy	%	Uczniowie, pomocnicy	%	Handel	%	Zegluga, transp., usługi	%	Służba pub., wolne zawody	%	Ogrodnictwo	%	Najemni prac. fizyczni	%	Służba prywatna	%	Wojsko, policja	%	Ogółem
Stare Miasto	ew.	154	18,7	105	12,7	70	8,5	73	8,8	17	2,1	101	12,2	0	-	22	2,7	141	17,1	142	17,2	825
	kat.	36	6,5	37	6,7	21	3,8	29	5,2	32	5,8	22	4,0	0	-	127	22,9	242	43,6	9	1,6	555
Nowe Miasto	ew.	92	19,6	84	17,9	39	8,3	14	3,0	6	1,3	43	9,2	1	0,2	31	6,6	68	14,5	91	19,4	469
	kat.	33	11,0	22	7,4	19	6,4	3	1,0	6	2,0	13	4,3	2	0,7	66	22,1	124	41,5	11	3,7	299
Bydgoskie Przed.	ew.	7	10,1	7	10,1	4	5,8	4	5,8	4	5,8	3	4,3	2	2,9	33	47,8	2	2,9	3	4,3	69
	kat.	1	0,9	1	0,9	1	0,9	0	-	9	7,8	0	-	2	1,7	92	79,3	10	8,6	0	-	116
Chemińskie Przed.	ew.	6	12,5	12	25,0	5	10,4	2	4,2	1	2,1	2	4,2	2	4,2	11	22,9	5	10,4	2	4,2	48
	kat.	2	2,8	7	9,9	1	1,4	0	-	3	4,2	0	-	3	4,2	39	54,9	16	22,5	0	-	71
Jakubskie Przed.	ew.	1	6,7	1	6,7	1	6,7	3	20,0	1	6,7	0	-	0	-	6	40,0	2	13,3	0	-	15
	kat.	1	0,8	1	0,8	1	0,8	1	0,8	3	2,5	0	-	0	-	99	83,2	13	10,9	0	-	119
Toruń razem	ew.	260	18,2	209	14,7	119	8,3	96	6,7	29	2,0	149	10,4	5	0,4	103	7,2	218	15,3	238	16,7	1426
	kat.	73	6,3	68	5,9	43	3,7	33	2,8	53	4,6	35	3,0	7	0,6	423	36,5	405	34,9	20	1,7	1160

Źródło: jak w tabeli 4.

Wykres 7

Zatrudnieni według wyznania na Przedmieściu Jakubskim w 1825 r. (w %)

kilka warsztatów. Niewielka liczba osób była też zatrudniona w służbie domowej. Mimo jednak tych wyjątków, przez całą pierwszą połowę XIX w., a także przez cały wiek XIX aż do I wojny światowej zaznaczał się silnie robotniczy charakter przedmieść²⁵. Taka sytuacja sprawiała, że na przedmieścia nielicznie przybywali uczniowie i czeladnicy, a jeszcze rzadziej zatrudniający się w służbie – uboga ludność służby nie zatrudniała²⁶.

Analiza sytuacji na przedmieściach Torunia skłania do stwierdzenia, że były to, biorąc pod uwagę liczby absolutne zatrudnionych, rejony w przewadze katolickie, ale również uboższe, z wyraźną dominacją grupy najemnych pracowników fizycznych zarówno wśród katolików (89,3% ogółu zatrudnionych na Jakubskim Przedmieściu w 1825 r. do 83,2% w 1840 r.), jak i ewangelików (66% na Jakubskim Przedmieściu w 1825 r. do 47,8% na Bydgoskim Przedmieściu w 1840 r.). Znamienne jest również fakt, że niewielu zatrudnionych tutaj w rzemiośle i handlu było ewangelikami. Na przedmieściach nielicznie pojawiali się również ogrodnicy. Tam właśnie istniały naturalne i terytorialne możliwości ku tworzeniu i pielęgnacji ogrodów²⁷.

Przedstawiona charakterystyka społeczno-przestrzenna ponad 90% populacji Torunia w pierwszej połowie XIX w. pozwala zauważyć korelację między wyznaniem a profesją, pozwala też dostrzec przestrzenne i wyznaniowe pogrupowanie ludności według zamożności. Wprowadzo-

²⁵ Zob.: A. Zielińska, *Struktura zawodowa katolików w XIX-wiecznym Toruniu. Z zagadnień demograficznych i socjotopograficznych*, Klio, 2008, 11.

²⁶ Zob. A. Zielińska-Nowicka, *W poszukiwaniu lepszego jutra*, ss. 89–120.

²⁷ D. Bartz, M. Żelska, *Ewolucja przestrzenno-funkcjonalna Bydgoskiego Przedmieścia do 1975 roku*, Rocznik Toruński, 1977, t. 12, ss. 42–48.

ne w badaniu elementy socjotopografii ukazują również segregację ludności według dzielnic Torunia, umożliwiając określenie charakteru zawodowego i wyznaniowego tych terenów. Dzięki przeprowadzonej analizie można zauważyć, jak rozwój przestrzenny miasta oddziaływał na podziały społeczne, zawodowe, tworzył przepaści ekonomiczne między poszczególnymi grupami ludzkimi – mieszkańcami jednego miasta.

Porównanie dwóch okresów: roku 1825 i 1840 daje możliwość zauważenia zmian w strukturze ludności, które dokonały się w wyniku przemian gospodarczych i pojawiania się przejściowego ożywienia gospodarczego, a następnie stagnacji. Bardzo istotne jest, że dotychczasowe wnioski wyciągane przez innych, przywoływanych w artykule badaczy Torunia, a dotyczące zależności między zamożnością, strukturą zawodową, wyznaniową oraz narodowościową, jak i dotyczące segregacji przestrzennej katolików i ewangelików, potwierdzone zostały również w tym badaniu.

Katholiken und Protestanten in Thorn im 19. Jahrhundert. Ausgewählte gesellschaftliche und soziotopographische Fragen

Zusammenfassung

Der Artikel präsentiert die Forschungsergebnisse über die Thorer Bevölkerung im 19. Jahrhundert betreffende gesellschaftliche und soziotopographische Fragen. Verwendet wurden hier Daten, die aus den in den Jahren 1813-1844 angefertigten Bevölkerungslisten, Seelenlisten sowie statistischen Aufstellungen stammen. Für die Jahre 1825 und 1840 wurde die Berufsstruktur der Thorer Bevölkerung im Zusammenhang mit der Konfession sowie dem Wohnort im Stadtgebiet untersucht, was es ermöglichte, ein Bild des evangelischen oder katholischen Thorners, seiner Vermögenssituation und seiner Stellung in der gesellschaftlichen Hierarchie zu zeichnen. All diese Phänomene wurden vor dem Hintergrund von für Toruń (Thorn) wichtigen sozialwirtschaftlichen und politischen Ereignissen, demographischen Angaben zur allgemeinen Einwohnerzahl der Stadt sowie der Zahl der Gläubigen der einzelnen Konfessionen besprochen. Die Publikation ist auch eine bescheidene Fortsetzung der wissenschaftlichen Diskussion über die Abhängigkeit von Konfession, Nationalität und der sozialökonomischen Position der Bevölkerung im 19. Jahrhundert im Thorer Stadtgebiet.

Der Artikel wurde mit einer Reihe von Tabellen und Schaubildern versehen, ebenso mit einem Kartendiagramm zur besseren Visualisierung des Problems.

Übersetzt von Krystyna Schultheiss